

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглянуто погляди науковців щодо психолого-педагогічних умов розвитку професійно важливих якостей у процесі професійної підготовки. Визначено умови, які сприяють розвитку цих якостей у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Ключові слова: психолого-педагогічні умови, професійні знання, уявлення про професійно важливі якості, самопізнання, самоаналіз, самооцінка, рівень домагань, мотивація, рефлексія.

Цибуляк Н. Ю. Психолого-педагогические условия развития профессионально важных качеств будущих воспитателей дошкольных образовательных учреждений в процессе профессиональной подготовки. В статье рассматриваются взгляды ученых на психолого-педагогические условия развития профессионально важных качеств в процессе профессиональной подготовки. Выявляются условия, которые способствуют развитию этих качеств у будущих воспитателей дошкольных образовательных учреждений.

Ключевые слова: психолого-педагогические условия, профессиональные знания, представления о профессионально важных качествах, самопознание, самоанализ, самооценка, уровень притязаний, мотивация, рефлексия.

Tsybulyak N. Yu. Psychological and Pedagogical Conditions for the Development of Professionally Important Qualities of Future Teachers of Preschool Educational Institutions in Training. The views of scientists on the psychological and pedagogical conditions for the development of professionally important qualities during training were considered in the article. The conditions promoting these qualities in the future educators of preschool educational institutions were defined.

Key words: psychological and pedagogical conditions, professional knowledge, understanding of the professional important qualities, self-knowledge, introspection, self-esteem, level of aspiration, motivation, and reflection.

Постановка наукової проблеми та її значення. Орієнтація системи дошкільної освіти на розвиток особистості дитини передбачає нову педагогічну позицію, центром якої є вихованець із індивідуальними, психічними та фізичними особливостями. Тому до вихователів дошкільних навчальних закладів висуваються особливі вимоги. Зважаючи на це, пріоритетним завданням професійної підготовки є розвиток у майбутніх спеціалістів таких професійних якостей, які

забезпечують розуміння особистості та орієнтацію на розвиток і саморозвиток індивідуальності вихованця. На цьому наголошують сучасні дослідники (І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос та ін.), які підкреслюють, що від рівня розвитку професійних якостей буде залежати успіх професійної діяльності, виконання покладених повноважень, продуктивність педагогічної діяльності. Науковці наголошують на необхідності й можливості розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, який потрібно розпочинати на етапі професійної підготовки. Тому проблема вивчення психолого-педагогічних умов, які забезпечують розвиток цих якостей, актуальна для педагогічної психології.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Встановлено значний інтерес науковців до розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі професійної підготовки, зокрема: концептуальних засад професійної підготовки майбутніх фахівців (В. Андрущенко, Р. Гуревич, А. Лігоцький, О. Мороз, Л. Хомич, Я. Цехмістер та ін.); підготовки майбутніх фахівців у контексті особистісно орієнтованої освіти (Г. Балл, І. Бех, С. Подмазін, В. Рибалка та ін.); характеристики особистості педагога (Л. Божович, В. Вілюнас, В. Крутецький, А. Маркова, Н. Петрович, О. Савченко та ін.); дослідження способів формування й розвитку особистості педагога (В. Кан-Калік, О. Киричук, Н. Кичук, М. Поташник, Т. Сущенко та ін.); вивчення психолого-педагогічних основ розвитку професійних якостей педагогів (І. Зязюн, В. Козленко, Г. Костюк, Н. Кузьміна, В. Моляко, Л. Савенкова, С. Сисоєва та ін.); виявлення сутності, етапів і детермінуючих факторів процесу становлення професіонала й суб'єкта діяльності (К. Абульханова-Славська, Є. Клімов, А. Маркова, В. Шадриков та ін.); визначення місця мотивів та індивідуально-особистісних особливостей у розвитку професійно важливих якостей фахівців, а також удосконалення процесу підготовки до професійної діяльності (Б. Ананьєв, О. Асмолов, Е. Зеєр, Є. Клімов, К. Платонов, В. Шадриков та ін.).

Доведено, що ефективність і результативність цього процесу залежить від психолого-педагогічних умов, які впливають на їх розвиток. У зв'язку з цим В. Шадриков наголошує: «...найбільш ефективний спосіб розвитку професійно важливих якостей полягає в спеціальних вправах до початку діяльності, окремих діях майбутньої діяльності ... за таких обставин і створюються найбільш сприятливі умови для формування рис оперативності в професійно важливій якості» [9, 80].

Тому метою нашого дослідження є теоретичний аналіз поглядів науковців на психолого-педагогічні умови розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Науковці у своїх працях розглядають різні умови розвитку професійно важливих якостей у процесі професійної підготовки. Так, значну кількість досліджень присвячено визначенню ролі професійних знань, які засвоюють студенти під час вивчення фахових дисциплін у вищій школі, як психолого-педагогічної умови розвитку професійно важливих якостей майбутніх педагогів [1]. Основний акцент у цих дослідженнях ставиться на важливості засвоєння професійних знань, оскільки вони є основою всіх професійних умінь та якостей, потрібних для педагогічної діяльності. При цьому значну увагу науковці приділяють взаємозв'язку засвоєння фахових знань та інтелектуального рівня розвитку студента.

У процесі професійної підготовки під час вивчення фахових дисциплін відбувається формування адекватного уявлення про професійно важливі якості педагога, які забезпечують успішність й ефективність виконання професійних обов'язків. Науковці (З. Курлянд, Ю. Поваренков, В. Шадриков та ін.) вказують на те, що уявлення про професійно важливі якості формуються внаслідок засвоєння вимог, які ставить суспільство до фахівця [7]. Зіставлення особливостей із вимогами професійної діяльності є стимулом до активності, яка спрямована на самовдосконалення, самовиховання потрібних якостей у педагогічній діяльності [2]. Основою цих процесів є психологічний механізм постійного подолання внутрішніх суперечностей між наявним рівнем професіоналізму та тим рівнем, якого особистість прагне досягти. На думку В. Семиченко, саме сформованість уявлень студентів про професійно важливі якості є базисом для того, щоб вони поставили собі мету професійного самосаморозвитку [8].

Наступною умовою розвитку професійно важливих якостей є визначення тих форм, засобів, методів та прийомів, які забезпечують оптимізацію їх розвитку під час навчання у вищій школі через активізацію внутрішніх особливостей студентів (І. Вачков, А. Веремчук, В. Дружинін, А. Кагальник, Т. Кисильова, К. Ящишин та ін.). Основну увагу прихильники цього погляду звертають на організацію навчального процесу у вищій школі, яка впливає на розвиток професійно важливих якостей майбутніх педагогів. Також наголошують на ефек-

тивності використання активних методів навчання, які спонукають студентів до професійного розвитку та саморозвитку.

Для розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі професійної підготовки важливим є вивчення психологічних особливостей студентів, які визначають результативність зовнішніх впливів. Так, Ю. Поваренков підкреслює потребу дослідження розвитку професіонала (у тому числі й професійно важливих якостей) з урахуванням активної участі особистості, адже саме вона як суб'єкт впливає на продуктивність та ефективність діяльності [7].

Однією з зазначених умов розвитку професійно важливих якостей майбутніх педагогів науковці визначають мотивацію (Н. Давидюк, Т. Кисильова, І. Матійків, І. Харламов та ін.). Процес розвитку мотиваційної сфери людини є центральним моментом формування особистості [1], у тому числі професіонала. На думку вітчизняних психологів (Л. Божович, П. Гальперіна, О. Леонтьєва, В. Мясіщева, С. Рубінштейна та ін.), ця сфера включає в себе і автоматично здійснювані установки, і поточні актуальні прагнення, і сферу ідеального [1]. Система психологічних факторів та умов, які викликають активність особистості й визначають її цілеспрямованість, дуже важлива для розвитку професійно важливих якостей. Вона відіграє роль компенсаторного фактору в процесі професійної підготовки, тобто може доповнити брак базових знань і вмій [10], які складають основу цих якостей. До структури мотивації входять мотиви, які сприяють розвитку професійно важливих якостей майбутніх педагогів, а саме внутрішні та зовнішні мотиви суб'єктів навчання: пізнавальні, професійні, прагматичні, соціальні, мотив престижу та ін.

Зовнішні мотиви зорієнтовані на цінності, що лежать поза навчальною діяльністю: мотиви матеріального заохочення, особисті інтереси, пов'язані з одержанням диплому, побоювання покарань через неуспішність, мотиви спілкування, престижу серед студентів тощо. Визначальними для розвитку професійно важливих якостей є внутрішні мотиви професійної підготовки, які безпосередньо пов'язані зі змістом навчальної діяльності. Майбутні педагоги в такому разі є суб'єктами власної діяльності, займають активну позицію у визначенні специфіки розвитку цих якостей. Це положення підтверджують експериментальні дослідження. Так, А. Реан, В. Якунін встановили суттєву закономірність: «сильні» і «слабкі» студенти відрізняються

не за рівнем інтелекту, а за силою, якістю та типом мотивації. Для успішних студентів характерною є внутрішня мотивація, тобто вони прагнуть опанувати професійні знання на високому рівні для успішної майбутньої діяльності. Зовнішня, ситуативна мотивація навчальної діяльності характерна для неуспішних у навчанні студентів. Тобто у процесі професійної підготовки без бажання та поштовху до оволодіння педагогічною діяльністю майбутні вихователі дошкільних навчальних закладів не досягнуть високого рівня розвитку професійно важливих якостей.

У дослідженні В. Шадрикова [9] вказується на важливу роль у розвитку професійно важливих якостей пізнавальних і професійних мотивів професійної підготовки. Пізнавальна мотивація розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів визначає активність до оволодіння тими фаховими знаннями, які складають основу цих якостей, забезпечує прийняття навчальних завдань та впливає на їх суб'єктивне значення. Знання, як відзначає Н. Тализіна, у навчальній діяльності є пізнавальним мотивом, у якому втілено пізнавальну потребу. Якщо студенти оволодівають знаннями для задоволення іншої потреби, то акт навчання являє собою не діяльність, а дію (Б. Ананьєв, І. Імедадзе, Л. Ітельсон, В. Юркевич та ін.). Розвиток пізнавальних мотивів професійно важливих якостей, на думку Б. Ананьєва, відбувається у міру того, як засвоюються та систематизуються фахові знання у процесі професійної підготовки майбутніх спеціалістів.

Отже, мотивація як психолого-педагогічна умова розвитку професійно важливих якостей являє собою багаторівневу структуру, в якій центральне місце займають внутрішні пізнавальні та професійні мотиви. Вони, у свою чергу, реалізуються у мотиваційних стратегіях, які є комплексом способів діяльності. Цей комплекс опосередковує процес розвитку цих якостей майбутніх педагогів, відображаючи їх динамічний бік.

Наступною психолого-педагогічною умовою розвитку професійно важливих якостей у процесі професійної підготовки є самопізнання особистості як майбутнього суб'єкта педагогічної діяльності. У роботах Н. Кузьміної, А. Маркової, Л. Мітіної, В. Кан-Каліка, Н. Нікандрова встановлено, що професійне самопізнання майбутніх педагогів є складним особистісним механізмом, за допомогою якого можливо активно саморозвиватися і свідомо формувати професійно важливі якості [4]. Самопізнання науковці пов'язують із становленням

образу «Я» у майбутніх педагогів. Відповідно до твердження Є. Климова про те, що образ у психологічному сенсі є суб'єктивною моделлю, можна зробити висновок, що образ «Я» майбутнього спеціаліста – це суб'єктивна модель професіонала, яка тісно взаємопов'язана з уявленнями про педагогічну діяльність і професійно важливі якості. Образ «Я – ідеальний професійний» є образом результату процесу професійної підготовки, до якого спрямована активна особистість (Н. Кузьміна, О. Деркач). Потреба у наближенні до цього образу (певного ідеалу) й аналіз відповідних дій, пошук засобів, які уможливають (або ускладнюють) цей процес, впливають на процес розвитку професійно важливих якостей. Тобто різниця між образами «Я – реальним професійним» і «Я – ідеальним професійним» та усвідомлення цієї різниці є основою для формування потреби в самовдосконаленні професійно важливих якостей, від цього також залежить їх розвиток.

Отже, результатом професійного самопізнання є розуміння людиною власних якостей як майбутнього суб'єкта діяльності, а також усвідомлення потреби саморозвитку і самовдосконалення професійно важливих якостей.

Самопізнання нерозривно пов'язане із самоаналізом, самооцінкою і рефлексією майбутніх педагогів.

Деякі науковці (С. Богомаз, Л. Куликова, А. Маркова та ін.) розглядають самоаналіз як умову розвитку професійно важливих якостей майбутніх педагогів. Сутність самоаналізу як психолого-педагогічної умови розвитку професійно важливих якостей у психолого-педагогічних дослідженнях розуміється як процес виявлення та усвідомлення рівня розвитку цих якостей. У процесі самоаналізу, на думку Л. Куликової, А. Маркової, реалізується потреба пізнати себе, власну відповідність чи невідповідність вимогам обраної професії. Самоаналіз професійно важливих якостей дає змогу розкрити причинно-наслідкові зв'язки своїх успіхів і невдач у процесі професійної підготовки. Така внутрішня робота забезпечує майбутньому педагогу своєчасне внесення коректив у розвиток цих якостей.

Самоаналіз професійно важливих якостей майбутніх педагогів тісно взаємопов'язаний із самооцінкою. Самооцінка визначається як оцінка майбутніми вихователями дошкільних навчальних закладів наявності та рівня розвитку цих якостей, які потрібні для педагогічної діяльності (О. Деркач, А. Захарова, А. Маркова та ін.). Вивчення та

формування у майбутніх педагогів адекватної самооцінки професійно важливих якостей є психолого-педагогічною умовою їх інтенсифікації в процесі професійної підготовки. Тому дослідженню цієї проблеми в останні роки приділяється увага науковців (Є. Андрієнко, Т. Андрющенко, Н. Бочарова, О. Головенко та ін.). Важливу роль у формуванні самооцінки професійно важливих якостей відіграє зіставлення майбутніх вихователів образу «реального Я» з образом «ідеального Я», тобто співвідношення наявного рівня розвитку професійно важливих якостей з уявленням про те, якого рівня їх розвитку вони прагнуть досягнути. На формування самооцінки в процесі професійної підготовки впливає інтеріоризація зовнішніх соціальних реакцій у свідомості майбутніх педагогів.

Самооцінка регулює розвиток професійно важливих якостей майбутніх педагогів, при цьому визначальним фактором є її адекватність. Вона характеризує самооцінку щодо її відповідності або розбіжності з фактичною мірою професійно важливих якостей, які співвідносяться з вимогами майбутньої діяльності. Важливим критерієм адекватності самооцінки може бути порівняння цієї самооцінки з оцінками оточення на основі рефлексивного аналізу. У зв'язку з цим самооцінка може бути адекватною або неадекватною, заниженою або завищеною. Неадекватність самооцінки професійно важливих якостей у процесі професійної підготовки значно сповільнює їх розвиток.

Проблема дослідження самооцінки професійно важливих якостей тісно пов'язана з вивченням рівня професійних домагань майбутніх педагогів – ступенем складностей цілей, які вони ставлять перед собою (А. Леонт'єв, К. Платонов, Ю. Поваренков та ін.). Неадекватність цього рівня (його завищення або заниження) зменшує, як показано в дослідженні О. Григорян, активність діяльності особистості в процесі професійної підготовки та негативно впливає на розвиток професійно важливих якостей особистості майбутніх фахівців. Зважаючи на це, розбіжність між домаганнями та реальними можливостями веде до того, що майбутні педагоги починають неправильно оцінювати рівень розвитку власних професійно важливих якостей.

Вагомою психолого-педагогічною умовою розвитку професійно важливих якостей, як вважають І. Бех, А. Деркач, І. Зязюн, Н. Нічкало, В. Сластьонін, Є. Хриков та ін., є рефлексія. Рефлексія як здатність майбутніх спеціалістів аналізувати та адекватно оцінювати особистість із точки зору майбутньої професійної діяльності приводить

до підвищення ефективності, оптимізації стилю діяльності, а також особистісного росту, самовираження і самореалізації в ній. Підтримуючи цю точку зору, Т. Щербакова характеризує професійну рефлексію як один із психологічних механізмів професійного самопізнання і самоконтролю, який забезпечує особистісне зростання майбутніх педагогів і розвиток професійно важливих якостей.

На думку І. Беха та Г. Щедровицького, рефлексія розгортається як розмірковування не лише про наявні якості, а й про досягнення можливих надбань. І. Зязюн підкреслює, що стимульовані рефлексією професійні знання, уміння та навички переростають у професійно важливі якості. Тому рефлексію слід розглядати як механізм засвоєння, умову появи в індивіда нових способів діяльності.

Отже, рефлексія, виступаючи важливим надбанням професійно-педагогічної свідомості майбутніх педагогів, істотно впливає на регуляцію діяльності у процесі професійної підготовки й сприяє розвитку професійно важливих якостей. Завдяки рефлексії суб'єктність як система отримує здатність до самоорганізації: чим більш розвинені рефлексивні здібності, чим більше рефлексивних моделей світу цей механізм продукує, тим більше розширюється рефлексивне поле діяльності, збільшуючи базу можливих стратегій поведінки суб'єкта, тим більше наявних можливостей для розвитку та саморозвитку професійно важливих якостей. Вона дає змогу оцінити власні якості, співвіднести їх з цілями та очікуваними результатами майбутньої педагогічної діяльності.

Отже, дотримання психолого-педагогічних умов, які спираються на психологічні особливості майбутніх педагогів, забезпечує ефективний розвиток професійно важливих якостей під час навчання у вищій школі та заразом є основою для впровадження різноманітних методів, засобів, форм організації навчального процесу.

Висновки й перспективи подальших досліджень. На основі аналізу теоретичної літератури можна зробити висновок, що питання розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів та визначення психолого-педагогічних умов у процесі професійної підготовки, є важливим й актуальним для сучасної педагогічної психології. Дослідження умов розвитку професійно важливих якостей майбутніх педагогів пронизує всі сфери професійного становлення.

На нашу думку, педагогічні умови створюються в навчальному процесі вищої школи для його оптимізації, проте без вивчення та врахування внутрішніх особливостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, зовнішні впливи будуть недостатньо ефективними. І, навпаки, наявність психологічних умов (внутрішньої позиції, психологічної установки тощо) не гарантує результативність розвитку професійно важливих якостей без зовнішніх впливів (фахових знань, методів, засобів, форм організації педагогічного процесу тощо). Тому психологічні та педагогічні умови взаємопов'язані, взаємообумовлені та взаємозалежні. Під психолого-педагогічними умовами ми розуміємо взаємозв'язок і взаємообумовленість особистісних особливостей і зовнішніх впливів, які забезпечують результативність і ефективність розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі професійної підготовки.

Аналіз наукових досліджень дає змогу виділити психолого-педагогічні умови розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів, тому що механізм формування та розвитку в представників різних професій майже збігається. Відповідного до цього визначено такі групи умов розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів: 1) інформаційні або змістовні (професійні знання і уявлення про професійно важливі якості), 2) організаційні (форми, засоби, методи, прийоми, етапи, способи організації освітньої діяльності), 3) особистісні (мотивація, самопізнання, самоаналіз, самооцінка, рівень професійних домагань, рефлексія). Ми вважаємо, що має бути системний підхід до використання цих умов розвитку потрібних якостей у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Комплекс умов, які діють в єдності та взаємозв'язку, дає змогу впливати вибірково і цілісно одночасно на розвиток професійно важливих якостей студентів.

Перспективою майбутніх досліджень є з'ясування стану психолого-педагогічних умов розвитку професійно важливих якостей майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі професійної підготовки.

Список використаної літератури

1. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избр. психол. тр. / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – 2-е изд., стер. – М. : Изд-во «Ин-т практ. психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 351 с.
2. Кагальник А. И. Формирование самооценки профессионально значимых качеств будущих учителей / Анна Ивановна Кагальник, Ксения Емельяновна Ящишин // Вопр. психологии. – 1989. – № 5. – С. 45–51.
3. Кисилева Т. В. Психолого-педагогические условия развития профессионально значимых качеств военных педагогов-психологов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Татьяна Сергеевна Кисилева. – Курск, 2009. – 185 с.
4. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. – Л. : Знание, 1985. – 32 с.
5. Пакулина С. А. Адаптивные способности студентов педагогического вуза: структура, факторы и средства развития / С. А. Пакулина. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 201 с.
6. Підготовка вихователя до розвитку особистості дитини в дошкільному віці : монографія / Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, З. Н. Борисова та ін. ; за заг. ред. І. І. Загарницької. – К. : Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2009. – 310 с.
7. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
8. Семиченко В. А. Сформированность представлений о профессионально значимых качествах учителя как психологическое условие активности студента в учебной деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. А. Семиченко. – М. : МГПИ, 1981. – 16 с.
9. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека : учеб. пособие / Владимир Дмитриевич Шадриков. – М. : Изд. корпорация «Логос», 1996. – 320 с.
10. Якунин В. А. Педагогическая психология / Валерий Александрович Якунин. – М. : Изд-во В. А. Михайлова, 2000. – 349 с.